

סימן ג

תפילה דאורייתא או דרבנן

א. שיטת הרמב"ם בהגדרת מצות התפילה

שיטת הרמב"ם שחיוב תפילה הוא מדאורייתא

כתב הרמב"ם (הל' תפילה פ"א ה"א) וז"ל: "מצות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר (שמות כג, כה): 'ועבדתם את ה' אלקיכם'. מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה. ונאמר (דברים יא, יג): 'ולעבדו בכל לבבכם', אמרו חכמים אי זו היא עבודה שבלב זו תפילה". ומבואר מדבריו שתפילה היא מצות עשה מדאורייתא. וכבר כתב הכס"מ שהסיבה לכך שהרמב"ם לא נקט מלכתחילה את הפסוק שבדברים, והביאו רק כבסיס לדברי חכמים שפירשו בו מהי עבודה שבלב, היא שבדברים הפסוק אינו מופיע כציווי אלא כתיאור מצב שגורר אחריו את ברכת ה' על שומרי מצוותיו ועובדיו. אבל בשמות מובא הפסוק כציווי.

ובספר המצוות (מ"ע ה) כתב הרמב"ם וז"ל: "והמצוה החמישית הוא הציווי שנצטוונו בעבודתו יתעלה, וכבר נכפל הציווי הזה כמה פעמים, ואמר 'ועבדתם את ה' אלהיכם', ואמר 'ואתו תעבדו' (דברים יג, ה), ואמר 'ולעבדו' (שם יא, יג). ואף על פי שגם הציווי הוא מן הציוויים הכלליים כמו שביארתי [בכלל הרביעי], הרי יש בו יחוד כי הוא ציווי על התפילה. ולשון ספרי (דברים ס" מא) ולעבדו זו תפילה. ואמרו גם כן (שם) ולעבדו זו תלמוד. ובמשנתו של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי (משנת ר' אליעזר פרשה יב ע"מ רכח) אמרו: מנין לעיקר תפילה בתוך המצוות, מהכא: את ה' אלקיך תירא אתו תעבוד. ואמרו (מכילתא דרשב"י כג, כה): עבדהו בתורתו, עבדהו במקדשו, כלומר שיהא המטרה להתפלל בו ונכחו כמו שבאר שלמה", עכ"ל. וגם מדבריו אלה מבואר לכאורה שיש מצוה דאורייתא להתפלל.

קשה מדוע מונים את המצוה אע"פ שאין היא מתאימה לפשוטו של מקרא

ואולם לכאורה הדבר קשה. הרמב"ם כתב בהקדמה (שורש ב): "שלא כל מה שנלמד באחת משלוש עשרה מידות שהתורה נדרשת בהן או בריבוי, ראוי למנותו

וכו'. הרי לא כל מה שנמצא שחכמים למדוהו במידה משלוש עשרה מידות, נאמר שהוא נאמר למשה מסיני. וגם לא נאמר בכל מה שנמצא בתלמוד סומכים אותו על אחת משלוש עשרה מידות שהוא מדרבנן, לפי שאפשר שהוא פירוש מקובל. והדרך בכך, שכל מה שלא תמצאנו מפורש בתורה ותמצא שהתלמוד למד אותו באחת משלוש עשרה מידות, אם פרשו הם בעצמם ואמרו שזה גוף תורה או שזה מדאורייתא, הרי זה ראוי למנותו, שהרי מעתיקי תורה שבעל פה אמרו שהוא מדאורייתא. ואם לא ביארו זאת ולא אמרוהו בפירוש, הרי הוא מדרבנן, כיון שאין פסוק המורה עליו, עכ"ל.

ומבואר מדבריו שאם הדבר אינו נובע ממשוטו של מקרא וגם לא קיבלנו במסורת שיש להוציא את הפסוק ממשוטו ולדורשו באחת מהמידות, אין מונים את הדבר כמצוה דאורייתא. ובנידון דידן נראה שפשוטם של כל המקראות אינו עוסק בתפילה אלא בעבודה כוללת. ובכל הפסוקים שהרמב"ם מביא בספר המצוות, התורה מנגידה את עבודת ה' לעבודת האלילים, ומצוה שלא לעבוד עבודה זרה אלא לעבוד את ה'. וכמו שבנידון של עבודה זרה לא מדובר על תפילה, אלא על מכלול הדברים הקשורים בה, כך גם בנידון של עבודת ה', אין המדובר על תפילה אלא על מכלול הדברים הקשורים בה. וכיון שכך קשה, כיצד מוציא הרמב"ם את הפסוק ממשוטו ולומד ממנו ציווי מיוחד על תפילה.

קשה מדוע הרמב"ם מזכיר את הדרשה שעבודה היא תלמוד

ועוד צריך להבין מדוע הרמב"ם מכניס בתוך ביאור המצוה גם את הדרשה: "ולעבדו זה תלמוד". אם הוא רוצה לומר שהפסוק מלמד על מצות התפילה, לא היה לו להראות שהפסוק הזה נדרש לעניין אחר לגמרי. ואדרבה, הדרשה שמפנה את הפסוק לעניין מצות תלמוד תורה גורעת מתוקפה של הדרשה המפנה את הפסוק לעניין תפילה. כי אם הפסוק מתפרש לעניין תורה הוא אינו מתפרש לעניין תפילה, ולא נותר מקור למצות תפילה. ואף אם הוא מתפרש לזה ולזה, הרי זה מחזק את הקביעה שאין כאן ציווי מיוחד לתפילה, אלא ציווי כללי לעבודת ה'.

בספר המצוות התפילה היא יישום פרטי של המצוה הכללית לעבוד את ה'

ונראה שהרמב"ם במשנה תורה ענה על השאלה הראשונה באופן שונה ממה שהוא ענה עליה בספר המצוות. בספר המצוות הוא אכן הבין שאין מצוה דאורייתא להתפלל. המצוה היא לעבוד את ה'. ובכלל משמעות המצוה נכללת כל

עבודת ה' וכך יש לדייק בלשונו: "שציוונו לעובדו יתעלה". וניסוח זה מלמד על הציווי הכללי של עבודת ה' ולא על הציווי להתפלל. אלא שהרמב"ם כתב (שורש ד) וז"ל: "שאינן ראוי למנות ציוויים הכוללים את כל התורה. יש שנאמרו בתורה צוויים ואזהרות שאינם על בדבר מסוים אלא כוללים את כל המצוות, כאילו יאמר עשה כל מה שצויתך בו והשמר מכל מה שהזהרתך ממנו או אל תמרה בשום דבר ממה שצויתך בו. הרי אין מקום למנות את הציווי הזה מצוה בפני עצמה, לפי שלא ציווה לעשות איזה דבר מסוים מוגדר שיהיה מצות עשה, וגם לא הזהיר ממעשה מסוים שיהיה מצות לא תעשה וכו'. לא נאמר על קדושים תהיו וכיוצא בו שהוא מצוה, לפי שלא ציווה לעשות מאומה חוץ ממה שידענו", עכ"ל. ומבואר מזה שלא שייך למנות מצוה שאין בה שום תוספת מעשית מיוחדת מעבר לזרז על קיום כלל המצוות. ולכן לכאורה לא היה מקום למנות את מצות עבודת ה' בכלל מנין המצוות, כי גם בה לכאורה אין תוספת מעשית מיוחדת. ועל זה ענה הרמב"ם שיש בזה תוספת מעשית בציווי על התפילה. ולכן לא היה איכפת להרמב"ם לומר שיש דרשה אחרת הלומדת את הפסוק במשמעות של תורה, דעכ"פ יוצאת מזה משמעות מיוחדת מעשית. ואמנם אם התוספת המעשית היתה רק תורה, לא היה עדיין מקום למנות את המצוה, כיון שעכ"פ יש כבר מצוה אחרת המלמדת על חיוב לעסוק בתורה. אבל כיון שיש משמעות ייחודית למצות התפילה, ואין מצוה אחרת המלמדת על חובה כזאת, שפיר יש למנות את המצוה בפני עצמה. ולמרות שיוצא מזה שהמצוה היא כללית: לעבוד את ה', על פי דרכנו למדנו שלדעת הרמב"ם נכללת התפילה בכלל הציווי, ויש לה תוקף של חיוב מדאורייתא.

וזה מה שהוא כותב להדיא: "ואע"פ שגם הציווי הוא מן הציוויים הכלליים כמו שביארתי [בכלל הרביעי], הרי יש בו יחוד כי הוא ציווי על התפילה" וכו'. זאת אומרת, הרמב"ם אינו מכחיש שהציווי הזה הוא מן הציוויים הכוללים, אלא הוא טוען שעכ"פ יש בזה ייחוד שהוא ציווה בתפילה. ולכן למרות היות הציווי הזה ציווי כולל, יש אפשרות למנותו, כיון שיש לו ביטוי מעשי מיוחד. ולפי זה גם יוצא שהתפילה היא יישום מסוים של הציווי הכללי של עבודת ה'. דהיינו, בהיות האדם מתפלל הוא בעצם מממש בזה את הציווי הכללי לעבוד את ה', ואין בזה רק פרט מפרטי המצוות אלא כך הוא מבטא את הציווי הכללי¹.

1. הדבר דומה במקצת להבדל שבין מצות קריאת שמע, שהיא ביטוי כללי של קבלת עול מלכות שמים, ובין כל שאר המצוות, שהן מהוות יישום פרטני של קבלת עול מלכות שמים.

במשנה תורה מתייחסת המצוה מפי השמועה לתפילה דווקא

אמנם במשנה תורה הרמב"ם אינו מגדיר את המצוה כפי שהוא מגדיר אותה בספר המצוות. הוא כותב: "מצות עשה להתפלל בכל יום" דהיינו שהמצוה היא להתפלל, ומשמע דתו לא מידי, ואין היא כוללת את כל המצוות כולן. וגם בפתיחה להל' תפילה הוא כותב: "לעבוד את ה' בכל יום בתפילה". ומשמע מזה שהעבודה הזאת מתייחדת אך ורק לעניין התפילה. ואת הבעיה שחיוב התפילה אינו מתאים לפשוטו של המקרא הוא פותר בזה שהוא כותב: "שנאמר ועבדתם את ה' אלוהיכם, מפי השמועה למדו שעבודה זו היא תפילה". דהיינו, שחז"ל שמעו במסורת ממה שקיבל בסיני שיש להבין את הפסוק בצורה המסוימת של תפילה, אע"פ שלפי פשוטו של מקרא יש להבין את הפסוק באופן אחר. אלא שלפי הכיוון הזה יש צורך למצוא מקור ברור בדברי חז"ל, שהם אכן נתנו לדבר תוקף מדאורייתא.

ב. מקור לקביעת הרמב"ם שתפילה היא מצוה מדאורייתא

ר"ח ורש"י דחו את הגירסה שלפנינו בגמרא ובעקבותיהם הלכו עוד ראשונים ונראה שמקורו של הרמב"ם הוא מהסוגיה בברכות (כ' סו"א וע"ב). נאמר במשנה: "נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין, וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון", ע"כ. ואיתא שם בגמרא, לפי גרסת הספרים שלפנינו: "וחייבין בתפילה. דרחמי ניהו, מהו דתימא הואיל וכתוב בה (תהלים נה, ח): 'ערב ובוקר וצהרים', כמצות עשה שהזמן גרמא דמי, קמ"ל". ורש"י במשנה (ד"ה וחייבין) הסביר: "דתפילה רחמי היא ומדרבנן היא, ותקנוה אף לנשים ולחינוך קטנים", עכ"ל. דהיינו, שחכמים תקנו את התפילה גם לנשים, בגלל שהתפילה היא בקשת רחמים, ועניין זה שייך גם בנשים. ובגמרא כתב ר"ח: "וחייבין בתפילה דרחמי ניהו – ולא גרסינן פשיטא, דהא לאו דאורייתא היא". עכ"ל. וכן כתב רש"י: "הכי גרסינן תפילה דרחמי ניהו, ולא גרס פשיטא, דהא לאו דאורייתא", עכ"ל. והתוס' (שם ד"ה בתפילה) הסבירו את דבריו וז"ל: "ורש"י לא גרס ליה, שהרי תפילה דרבנן היא ומאי מצות עשה שייכי ביה". אמנם זהו הסבר מדוע תירוען הגמרא לא שייך, כיון שתפילה היא דרבנן, ולא שייך לומר במילי דרבנן ביטוי של

מצות עשה², בעוד שמלשון רש"י נראה שכבר הקושיה "פשיטא" לא היתה נראית לו מוצדקת. ונראה דהיינו משום שיש מקום לקושיה רק אם נוקטים שזו צריכה להיות מצוה מדאורייתא, וכל מצוה דאורייתא שייכת בנשים כמו באנשים, אלא אם כן זו מצות עשה שהזמן גרמה. וכיון שבפשוטות זו אינה מצות עשה שהזמן גרמה, אין מקום לפטור ממנה את הנשים. אולם במצוות דרבנן לא נאמר הכלל שנשים שוות לאנשים בכל דבר. ומבואר בקידושין (לד-לה) שיש צורך בלפוטא מיוחדת כדי לחייב נשים במצות עשה דאורייתא שלא הזמן גרמה, ויש צורך בלפוטא מיוחדת כדי להשוות אשה לאיש לכל עונשים שבתורה. וכתב שם רש"י (לה ע"א ד"ה לכל עונשין) וז"ל: "ולאוינ עונשי מלקות הן", עכ"ל. ומזה שהיה צורך בלפוטא מיוחדת לעונשים, יש ללמוד בקל וחומר שבמצוות דרבנן נשים אינן מתחייבות בהכרח ובפשוטות אם חכמים לא הטילו עליהן את החיוב להדיא³. ובאמת התוס' (מגילה כד ע"א ד"ה מי) נקטו בפשוטות שנשים פטורות ממצוות דרבנן שהזמן גרמן, והוכיחו זאת מכך שחיובן בנר חנוכה ובארבע כוסות ובמקרא מגילה נומק בכך שאף הן היו באותו הנס. וכן נקטו ראשונים נוספים (שאלתות סי' כו ד"ה ברם צריך נשי, תוס' פסחים קח ע"ב ד"ה שאף, ר"ן על הר"ף פסחים כג ע"א ד"ה שאף, רשב"ש סי' תנב), ודלא כראשונים שחייבו נשים במצוות עשה דרבנן שהזמן גרמן (ר"ת בספר הישר חלק התשובות סי' ע' אות ד, המנהיג הל' שבת עמ' קפא בשם ר"ת ונראה שהסכים עמו, ארחות חיים הל' ציצית אות לא). ויעוין עוד בתשובת ר"י הזקן (ש"ת ר"י הזקן סי' קו; ונדפסה בשינויים בש"ת מהר"ם ד"פ סי' תעג). ולכן אין מקום להניח כהנחה פשוטה שנשים צריכות להיות חייבות, אלא כל מקרה יש צורך להבינו לגופו ולבחון מה התכוונו חכמים. ולכן הוא סבר שאין לגרוס את השאלה פשיטא. ועכ"פ התוס' הבינו שרש"י מתכוון בעיקר להמשך הגמרא, ושלדעתו התירוץ לא שייך, ואם אין תירוץ, כנראה שגם לא היתה קושיה. וכן הגיה הב"ח וכתב שלא גורסים מהו דתימא וכו' אלא רק דרחמי ניהו, ושכן הוא ברוב הספרים. ובאמת מדברי הר"ד

2. מהמשך דבריהם שם רואים שהקושי הוא לא רק בגלל הביטוי "מצות עשה" אלא קושי עקרוני יותר: הם הבינו בדעתו שאין פטור ממצות עשה שהזמן גרמה אלא רק במצוה דאורייתא. ולכן הם מוכיחים כנגדו שיש לנשים פטור מאמירת הלל, אע"פ שזו מצוה דרבנן שהזמן גרמה.
3. ומה שפשוט שנשים חייבות בנטילת ידיים, הוא משום שמדובר על מתיר, דבלעדיה יש איסור לאכול לחם, ולא על מצווה שעומדת בפני עצמה. ומלבד זאת, באופן פשוט כל דיני טומאה וטהרה שייכים גם בנשים, ונראה שגם גזירת הידיים בכלל זה.

(פסקים, ברכות שם), הרא"ה (ד"ה אבל), תלמיד רבינו יונה (ברכות יא ע"ב ד"ה תפלה) וראשונים נוספים, נראה שלא גרסו את קושיית הגמרא.

תוספות מיישבים את הגרסה גם לפי השיטה שתפילה דרבנן

אמנם הגרסה שמחק אותה רש"י היתה מצויה בפני הגאונים והראשונים. כך גרס רב האי גאון, כמובא בשמו בפירוש קדמון (ברכות כ' ע"ב, הובא בספר הנר עמ' לד הע' 60) וכן גרסו תוס' ר"י שירלאון (ד"ה וחייבין), התוס' (ד"ה בתפילה), הרא"ש (פ"ג סי' יג, ובתוספותיו ד"ה חייבין), תוס' חכמי אנגליה (ד"ה וחייבין) ותוס' רבינו פרץ (ד"ה בתפילה). וכן הביא המאירי (ד"ה מחלוקת) את הגירסה הזאת, וכן הוא בכמה מכתבי היד שבידינו. ואליבא דאמת נראה שגם הנוסח המצוי בספרים שלנו: "וחייבין בתפלה דרחמי ניהו. מהו דתימא: הואיל וכתוב בה ערב ובקר וצהרים, כמצות עשה שהזמן גרמא דמי קמשמע לך", מורה שהגרסה שהיתה בתחילה היתה זאת שמובאת בראשונים דלא כהתיקון של רש"י. דהלשון: "מהו דתימא" וכו' מלמדת שהגמרא באה לענות על שאלת פשיטא. ונראה אפוא שהמעתיקים ראו את תיקונו של רש"י דלא גרסינן פשיטא, ובגלל זה מחקו את תיבת פשיטא, שהיא היתה הקושיה, אבל השאירו את כל שאר הנוסח שהוא היה התירוץ, אף שלפי רש"י היה צריך למחוק הן את הקושיה והן את התירוץ. והיה ברור לרש"י שדבריו שלא גרסינן פשיטא כוללים את כל ההמשך.

ומכיון שהגרסה הזו היתה מצויה בפני התוס', הם כתבו: "ומכל מקום יש ליישב, דהא הלל דרבנן ונשים פטורות מהאי טעמא דמצות עשה שהזמן גרמא הוא, כדאמרינן [בסוכה לח ע"א]: מי שהיה עבד ואשה או קטן מקרין אותו, עונה אחריהן מה שהם אומרים, דאין השומע פטור מקריאתן כיון שהם פטורים", עכ"ל. ומבואר לכאורה שהאישה עצמה איננה חייבת בהלל. ולכן איש צריך לחזור על מה שהיא אומרת, כי הוא אינו יוצא ידי חובה בעצם הקריאה שלה. ועל כרחק דהיינו משום שהפטור הזה של מצוות עשה שהזמן גרמא שייך גם בדרבנן. ולכן היה מקום לשאלת הפשיטא גם לאור ההנחה שחיוב התפילה הוא מדרבנן.

קשיים בהסבר התוספות

ואולם לכאורה יש להקשות על דבריהם כמה קושיות: ראשית, אם הגמרא מתייחסת לתפילה מדרבנן, לא מובנת קושיית הגמרא "פשיטא", דלכאורה אין סיבה להניח בפשיטות כזו שנשים חייבות במצוות דרבנן שהזמן גרמא. דכשם

שמצינו שנשים פטורות במצוות עשה מדאורייתא שהזמן גרמן, יש לנו גם אפשרות להבין שהן תהיינה פטורות ממצוות דרבנן שהזמן גרמן. והרי אליבא דאמת לפי התוס' הן אכן פטורות ממצוות אלה. וגם קשה שהגמרא נצרכת להוכיח שתפילה מדרבנן היא מצוה שהזמן גרמה, דזה הרי ברור ומובן מאליו שיש לתפילות זמנים קבועים מדרבנן. וגם קשה שמלשון הגמרא נראה שהעובדה שהתפילה היא מצוות עשה שהזמן גרמה היא רק הוה אמינא, והסברה הזאת מוזכרת כ"מהו דתימא". ונראה בפשיטות שהמסקנה היא שאין הסברה הזאת נכונה, ותפילה אינה נחשבת מצוה שהזמן גרמה, ולכן הנשים חייבות. וזה לכאורה קשה מאוד, דלכאורה סברה זאת אליבא דאמת היא נכונה ומוצדקת עד מאוד. דלכאורה לכל תפילה יש זמנים מוגדרים, ואין לך מצוה שתלויה בזמן יותר מזאת.

שנית, כל עניין הפטור ממצוות עשה שהזמן גרמה נלמד בקידושין מפסוקים, וכנ"ל, ולכאורה לא היה לה לגמרא לנקוט כדבר ברור מאליו שהפטור הזה חל גם במילי דרבנן. ואמנם נכון הוא שאפשר לומר דכל דתקון דרבנן כעין דאורייתא תקון, אבל לכאורה אין הדבר מובן מאליו עד כדי כך שהיה אפשר להניח הנחה זאת בפשיטות בביאור ההו"א. דמעצם העובדה שכדי לחייב נשים צריכים ילפותא מיוחדת ללאוין ועונשים ולא לומדים זאת מחיובן במצוות עשה (שלא הזמן גרמן), יש ללמוד שאין להניח כמובן מאליו שהחיוב הקיים במצוות עשה יהיה שייך גם במצוות לא תעשה. ובפרט הדבר קשה לאור העובדה שהגמרא הקשתה את קושיית הפשיטא, שמבוססת על ההנחה ההפוכה, שנשים אמורות דווקא להתחייב בתפילה למרות שהזמן גרמה.

שלישית, לשיטת התוס' יוצא שהפסוק "ערב ובוקר וצהרים אשיחה ואהמה" הוא ההסבר להוה אמינא שיהיה בזה דין של מצוות עשה שהזמן גרמה מדרבנן. וזה לכאורה קשה מאוד, כי אם מדובר על דינא דרבנן, לא היה מקום להביא את הפסוק מתהלים, אלא היה צריך לומר ששלוש התפילות קבוע להם זמן מוגדר, ולכן הן צריכות להיחשב כמצוות עשה שהזמן גרמה. ולכאורה הראיה מהפסוק מתהלים היא קלושה מאוד ביחס לחיוב הידוע והמוגדר של התפילות מדרבנן. וזאת משלוש סיבות: האחת, כיון שקביעת התפילות בזמנים המוגדרים שקבעו חז"ל היא הביטוי הישיר לעובדה שהתפילה היא מצוות עשה שהזמן גרמה, והפסוק בתהלים אינו מהווה מקור לתקנת חכמים זאת⁴. השניה, משום שניתן להבין את

4. ומה שלמדה הגמרא (לא ע"א) מפסוק זה הוא רק שאין לכלול את כל שלוש התפילות בבת אחת. ולכן לא הוזכר פסוק זה כשלמדה הגמרא (כו ע"ב) את מקור תקנת זמני שלוש התפילות.

הפסוק של תהלים כמידת חסידות של דוד המלך, וכמו שמצינו שהוא השתבח שהוא קם בחצות הלילה (תהלים קיט, סב) וכו'. והשלישית, כי ברור שהפסוק הזה קדם בזמן רב לתקנת חכמים להתפלל שלוש תפילות ביום (ואם נוקטים שהאבות תקנו, היה צריך להביא את הפסוקים של האבות).

רביעית, בנידון של ההלל נראה שיש הכרח לומר שהאישה מוציאה את האיש ידי חובתו, והקראת ההלל איננה רק היכי תימצי בעלמא לכך שהאיש ידע על מה לחזור. הגמרא בסוכה שם מביאה את הברייתא בנידון דברכות האומרת: "באמת אמרו בן מברך לאביו וכו' ואשה מברכת לבעלה אבל אמרו חכמים תבוא מארה לאדם שאשתו ובניו מברכין לו". ובפשטות משמע שהיא משוה את הדבר לנידון דהלל, שגם בו נאמר: "מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו עונה אחריהן מה שהן אומרין ותבוא לו מאירה", דהא הגמרא הביאה את הדברים בסמיכות וכחלק מעניין אחד, ולא נאמר בגמרא שיש הבדל כלשהו בין הלל לברכות⁵. ובסוגיה בברכות מבואר להדיא שהבן והאשה אכן מוציאים את האב והבעל. ואמנם התוס' (סוכה שם בד"ה ותהי ובד"ה באמת) כתבו שאין להשוות בין הנידונים. אבל לכאורה זהו דוחק גדול בגמרא. ועל כרחנו הסיבה שהגדול צריך לחזור אחרי האשה והקטן, ואין הוא צריך לחזור אחרי גדול המקרא את ההלל, אינה שהם אינם מחויבים, אלא שתקנת ההקראה נתקנה מלכתחילה רק בגדול ובאיש, ויש לה גם סדר מסוים שהוא עונה הללויה אחר כל דבר מדבריו, וכמו שמבואר להדיא שם במשנה ובגמרא (ע"ב). והסיבה שתבוא עליו מארה היא משום שהוא מצווה על חינוכם, ובמקום זה הוא זה שנוקק לידיעותיהם וכו'. והשתא דאתינן להכי, אין ראייה שיש פטור של מצות עשה שהזמן גרמה בנידון דרבנן.

מגרסת הספרים נראה שהתפילה מדאורייתא, וכך נראה מהרי"ף ומהאשכול

ולפי זה יוצא שהגרסה המצויה בספרים מורה על כך שחייב התפילה הוא מדאורייתא. והדבר מתבאר יותר מדברי הרי"ף שכתב (יא ע"ב - יב ע"א) וז"ל: "תפלה ומזוזה וברכת המזון דהוה ליה מצות עשה שלא הזמן גרמא וכל מצות עשה שלא הזמן גרמא נשים חייבות", עכ"ל. ומבואר מדבריו שהוא לא הוזקק כלל לסברה של רחמי, אלא הוא נוקט שזו אינה מצות עשה שהזמן גרמה. וכך כתב גם האשכול (מהד' אל, הל' ק"ש וברכותיה ח' ע"ב): "ותפלה ומזוזה וברכת המזון מצות עשה שלא

5. ורק ישנו הבדל שבהלל ישנה תקנת הקראה והגדול נדרש לחזור אחרי הקטן, דיך בחזרה זו נוי וייפוי ופרסומי ניסא בקריאת ההלל, ובברכות ניתן להסתפק בדין שומע כעונה.

הזמן גרמא ונשים חייבות". ויש גרסאות כאלה להדיא בכתבי היד, וכמו שהביא גם בדקדוקי סופרים שם. ולפי גרסאות אלה ברור שהנידון הוא בדאורייתא, כי בדרבנן פשיטא שזו מצוה שהזמן גרמה. ולפי זה מובן היטב מדוע הביאו בהוה אמינא את הפסוק מתהלים, כי היתה ס"ד ללמוד מהפסוק שעוד קודם לתקנת חכמים היה צריך להתפלל בזמנים המוגדרים של "ערב ובוקר וצהריים". והגמרא דחתה את זה כנראה משום שהבינה שזו רק מידת חסידות. ויוצא אפוא לפי גרסה זאת למסקנה שמצות התפילה היא מצוה דאורייתא שאין הזמן גרמה. וכן מפורש בספר המאורות⁶ (כ' ע"א) בדעת הר"ף: "ותפילה הוי מן התורה וכו', זהו דעת הר"ף. אך רש"י כתב דתפלה דרבנן היא".

מקורות נוספים לשיטת הרמב"ם

ומלבד זאת נראה שבמדרש שהביא הרמב"ם בספר המצוות ממשנתו של ר' אליעזר בן ריה"ג משמע כמעט להדיא שהכוונה היא שיש מצוה גמורה מדאורייתא להתפלל. דאחרת אין משמעות לשאלה: "מנין לעיקר תפילה בתוך המצוות". ובמכילתא דרשב"י (כג, כה) נאמר: "ועבדתם את ה' אלוהיכם זו תפילה". אלא שמזה לא מוכח לגמרי שזו מצוה דאורייתא, דייטכן שזו אסמכתא בעלמא.

הרמב"ם והרמב"ן נחלקו בהבנת מהות התפילה

והרמב"ן (השג' לטה"מ צ"מ ע"ה) חלק על הרמב"ם וטען שאין מצוה מדאורייתא להתפלל בכל יום. ופירש את הפסוק: "שתהיה כל עבודתינו לאל ית' בכל לבבנו כלומר בכוונה רצויה שלימה לשמו ובאין הרהור רע, לא שנעשה המצוות בלא כוונה או על הספק אולי יש בהם תועלת וכו'. או לומר שמכלל העבודה שנלמוד תורה ושתתפלל אליו בעת הצרות ותהיינה עינינו ולבנו אליו לבדו כעיני עבדים אל יד אדוניהם", עכ"ל⁷. ונראה לכאורה שהפירוש השני שהוא נתן אינו מתיישב היטב עם פשטי המקראות. ועכ"פ לפי זה גדר התפילה שונה באופן מהותי מגדר

6. לר' מאיר ב"ר שמעון המעילי, מחכמי פרובנס, בן דורו של המהר"ם מרוטנבורג.

7. ויעוין בהגהות סמ"ק (מצוה יא' הג' א) שכתב: "ואומר הר' פרץ מיהו מדחשיב זה במצות עשה שמע מינה תפלה מן התורה היא לעולם, והכל לפי העת בעת צרה שלא תבא או שיוציאנו המקום מהצרה. ואף בזמן שבית המקדש קיים שהיו ישראל שרויים על אדמתם שקטים, היו מתפללין על קרבנות צבור שיתקבלו ברצון, כמו שתקנו חכמים מעמדות שהיו מתעניין ד' ימים בשבוע, ודרשוה בספרי מדכתיב (במדבר כח, ב): 'תשמרו להקריב לי במועדו', פירוש במעמדו".

התפילה של הרמב"ם. דאין בזה רק מחלוקת בשיעור תדירות המצוה. אלא שלדעת הרמב"ן המצוה היא להתפלל בשעת צרה ולהשליך על ה' יהבו בשעה שהוא זקוק לו, והעבודה שבדבר היא בביטוי הזה שאנחנו פונים אליו כעיני עבדים אל יד אדוניהם. אולם לדעת הרמב"ם המצוה היא לשבח ולהודות ולבקש צרכיו באופן תדיר. והעבודה שבדבר היא עבודה מוסרית של התרגלות בהכרת הטוב ובהכרת התלות של האדם באלוקיו.

קושיית הרמב"ן מספק התפלל שאינו חוזר ומתפלל

והרמב"ן שם הקשה על הרמב"ם כמה קושיות. וכבר תירצו המפרשים את קושיותיו בשופי. ואולם קושייה אחת נשארה אלימתא והתירוץ שתירצו אותה נראה לכאורה דחוק⁸. הגמרא (ברכות כא ע"א) אומרת שאדם שספק התפלל ספק לא התפלל, אינו חוזר ומתפלל. והקשה מזה הרמב"ן דלכאורה מוכח מכאן שהתפילה היא מדרבנן, שהרי אם היא מדאורייתא היה צריך לחזור ולהתפלל כדין ספיקא דאורייתא שהוא לחומרא. ותירצו על זה הכס"מ (הל' תפילה פ"א ה"א) והלב שמח (עמ' ריב-ריג במהד' פרנ') שמדובר בכגון שכבר התפלל באותו היום, כגון שמסופק על מנחה וכבר התפלל שחרית באותו היום, וממילא כבר קיים את המצוה דאורייתא. ולא נותר לו אלא חיוב מדרבנן, ועל זה שפיר אמרו שלא יחזור כי ספיקא דרבנן לקולא.

אולם נראה שקשה לתרץ כך. אם הנידון של הגמרא הוא דווקא בכהאי גוונא שהוא כבר התפלל, היה לה לומר את הדבר להדיא, וכפי שהיא הזכירה שיקול כזה ממש קודם לכן ביחס לאמת ויציב שאינו צריך לחזור מספק כיון שכבר הזכיר יציאת מצרים קודם לכן בקריאת שמע. ומזה שלא הוזכר דבר זה להדיא, שהוא השיקול הפוטר מלחזור מספק, נראה שהפטור מתפילה במקום ספק אינו תלוי בכך, והוא קיים אף כשהאדם לא התפלל באותו יום. ובמיוחד קשה כיון שהגמרא מנגידה את דין התפילה לדין קריאת שמע, ואומרת שאם הוא ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא הוא חוזר וקורא. ואם העמדנו את דין התפילה בכגון שהוא כבר התפלל, יש לנו להעמיד גם את קריאת שמע בכגון שהוא כבר קרא קריאת שמע, ואז מדוע שהוא יחזור ויקרא קריאת שמע. והרמב"ם עצמו (הל' תפילה פ"י ה"ו) כתב את הדין שאינו חוזר ומתפלל, וגם הוא לא ציין שהמדובר דווקא בכהאי

8. קושייה זו לא הופיעה בדפוס ספר המצוות והיא הושלמה בהנד"מ על פי כת"י.

גוונא שהוא התפלל כבר באותו יום. וקשה עליו לשיטתו כיצד הוא סותם ואומר שהוא לא חוזר ומתפלל.

ובכס"מ (שם) כתב תירוץ נוסף, שהפטור הוא רק מלהתפלל שוב שמונה עשרה, אך עדיין ישנו חיוב להתפלל תפילה כלשהי כדי לצאת מידי ספק מדאורייתא. וכן כתב במגילת אסתר (עמ' רא במהד' פרנ'). וגם זה לכאורה קשה מאוד, דאין בגמרא וברמב"ם רמז לכך, ורק נאמר בסתמא שפטור מלהתפלל.

יישוב דברי הרמב"ם: אי החזרה איננו פטור אלא איסור

וכדי ליישב את דברי הרמב"ם יש להקדים שלכאורה יש מקום לדקדק בדבריו. הוא כתב שם וז"ל: "מי שנסתפק לו אם התפלל או לא התפלל אינו חוזר ומתפלל, אלא אם כן התפלל תפילה זו על דעת שהיא נדבה, שאם רצה יחיד להתפלל כל היום תפילות נדבה יתפלל", עכ"ל. ולכאורה קשה מדוע הוא הזכיר את עניין הנדבה. דלכאורה אין צורך לחדש "תקנה" כזאת של תפילת נדבה כשאדם מסופק אם התפלל. דעיקר הדין שאדם יכול להתפלל תפילת נדבה כבר הוזכר על ידי הרמב"ם קודם לכן (פ"א ה"ט). ועוד קשה, דיוצא מדבריו שהאפשרות להתפלל על דעת נדבה היא היתר לחזור ולהתפלל. ולכאורה זה תמוה, שהרי זה שהאדם אינו חוזר ומתפלל הוא לכאורה דין פטור מלהתפלל. ולכאורה אם הוא מעונין בכל זאת לחזור ולהתפלל, הרשות בידו. ואם כן לשם מה הוא צריך היתר מיוחד לעשות זאת.

ונראה שהרמב"ם סבר שבאמת אין זה פטור מלהתפלל אלא איסור להתפלל. דאמנם מצד המצוה דאורייתא להתפלל, יש לו ספיקא דאורייתא, אבל מאידך גיסא, יש צד של ספק ברכות לבטלה, ולשיטת הרמב"ם גם איסור ברכה לבטלה הוא מדאורייתא, כמבואר במקום אחר (ט"ח ברכות ח"א עמ' קא-קי). דאם כלפי שמיא גליא שהוא כבר התפלל, יצא שכל ברכותיו הן לבטלה. ולכן מדגיש הרמב"ם שמותר לו לעשות זאת רק אם הוא מתפלל על דעת שהיא נדבה, דבכהאי גוונא אין בזה שום חשש איסור, דקרוב נדבה אדם רשאי להביא כל היום. והמקרה שעליו מדובר בסתמא הוא בכגון שהאדם מסופק אם התפלל שחרית או אם התפלל מנחה או אם התפלל ערבית. אבל לא מסתבר כלל שהוא מסופק שמא לא התפלל את כל שלוש התפילות באותו יום. וגם לא נראה כן מפשטות דברי הגמרא. דנראה שמדובר על ספק תפילה אחת. ואם כן, גם אם הוא מסופק אם התפלל שחרית, הרי עדיין תפילת מנחה לפניו, ובה הוא עתיד לקיים את המצוה דאורייתא.

האמור בירושלמי שתפילה אינה דבר תורה אינו בהכרח דלא כרמב"ם

והנה, נאמר בירושלמי (ברכות פ"א ה"ב; שבת פ"א ה"ב): "תמן תנינן מפסיקין לקרית שמע ואין מפסיקין לתפילה. אמר רבי אחא: קרית שמע דבר תורה, תפילה אינה דבר תורה. אמר ר' בא: ק"ש זמנה קבוע, תפילה אין זמנה קבוע", ע"כ. ולכאורה ר' אחא ור' בא נחלקו אם תפילה מדאורייתא או מדרבנן, וכן כתב ערוך השולחן (או"ח סי' קט ס"ט) בדעת ר' אחא שתפילה מדרבנן. אמנם נראה שבדעת ר' בא באמת יש הכרח לומר שתפילה היא מדאורייתא, דזה הבסיס להשוואה בינה ובין ק"ש. ואם הנידון היה מדרבנן, אין זה נכון לומר שאין זמנה קבוע. ואולם בדעת ר' אחא נראה שניתן להבין שסובר גם כן שתפילה דאורייתא וכוונתו לומר שקריאת שמע היא בכלל לימוד תורה, ולכן אין סיבה שהעוסק בתורה ייפטר ממנה, דגם היא בכלל תורה. ובפרט לפי המתבאר לעיל (סי' א) שק"ש ותלמוד תורה הן שתי מצוות שעניינן זהה, וקריאת שמע היא תמצית התורה כולה, יעוין שם. וזאת בשונה מתפילה שאינה בכלל לימוד תורה, והעוסק במצוות לימוד תורה פטור ממנה.

ראשונים נוספים שנקטו שתפילה היא מדרבנן

וראשונים נוספים נקטו שתפילה היא מדרבנן. כן מובא בספר המנהגות (ד' ע"א) בשם ר' יוסף בן פלאות. וכן דעת ר"י שירליאון (ברכות כ' ע"ב ד"ה חייבין), הרשב"א (שבת מט ע"א ד"ה נטלים), הרא"ש (בתוספותיו לברכות כ' ע"ב ד"ה חייבין), תוס' חכמי אנגליה (ברכות כ' ע"ב ד"ה וחייבין), תוס' רבינו פרץ (ד"ה בתפילה) והרשב"ץ (ברכות כ' ע"ב ד"ה וחייבין). וראשונים אלו מצטרפים לר"ח ורש"י ותוס' הנ"ל שנקטו שתפילה דרבנן.

ראשונים נוספים שנקטו שתפילה היא מדאורייתא

ולעומתם, ראשונים אחרים נקטו כשיטת הר"ף והרמב"ם שתפילה היא מדאורייתא. כך כתב רס"ג (בריש ספר המצוות): "את ה' אלקיך תירא, ואותו תעבוד בתפלה", עכ"ל, וכן כתב בדעתו הגר"פ פערלא (מ"ע ב). וכן כתב הסמ"ג (מ"ע יט): "מצות עשה להתפלל בכל יום", וכך כתבו החינוך (סי' תלג), הריטב"א (שו"ת סי' צז, ובמיוחס לריטב"א ברכות מח ע"ב ד"ה הטוב והמטיב) והאבודרהם (תקון התפלות ועניניהם). וכך עולה מדברי ר' אליהו לונדריש⁹ בפירושו למשנה (ברכות פ"ג מ"ג).

9. היא לונדון של ימינו. חי בדורו של הר"ש משאנץ וקיבל ממנו תורה.

ג. תדירות ומהות התפילה הנדרשת מדאורייתא לשיטת הרמב"ם

קשה מניין למד הרמב"ם שהמצוה היא בכל יום

והרמב"ם נקט שהמצוה היא "בכל יום". וכבר הקשו המפרשים מניין לו שהמצוה היא בכל יום. והכסף משנה תירץ שמכיון שלא מסתבר לומר שהאדם חייב רק פעם אחת בכל ימי חייו, לכן יש להעמיד את המצוה פעם ביום. אולם לכאורה יש לדחות, דהא ניתן לומר כשיטת הרמב"ם שהמצוה היא בשעת צרה וצוקה. וזה עשוי לקרות יותר מפעם אחת בחיים. ובקריית ספר תירץ על פי לשון הפסוק: "ועבדתם את ה' אלוהיכם וברך את לחמך ואת מימך" (שמות כג, כה). וטען שאכילת לחם ושתיית מים היא בכל יום, ולכן גם התפילה צריכה להיות בכל יום. ולכאורה יש לחזק את דבריו על פי הגמרא (ב"מ קז ע"ב) שבה נאמר: "ועבדתם את ה' אלוהיכם" זו קריאת שמע ותפילה, 'וברך את לחמך ואת מימך' זו פת במלח וקיתון של מים". והנידון שם הוא על פת שחרית שנאכלת בכל יום. ומבואר שמדובר על אכילה הנעשית בכל בוקר ובוקר. אבל גם זה לכאורה קשה, כיון שמפוטו של מקרא אין הכרח לתלות בין התדירות של העבודה ובין התדירות של ברכת הלחם והמים. וכמו שבקריאת שמע כתוב "לעבדו בכל לבבכם וכו' ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש ואספת דגנך" וכו'. וברור שאין קשר בין זמן עבודת ה' שהוא צריך להיות כל השנה, ובין הזמן של היורה והמלקוש. ובפשטות נראה שגם בפסוק מספר שמות הברכה של הלחם והמים היא בכך שיהיה שפע של גשמים בעיתם, ותהיה ברכה בשדה ותתן הארץ את יבולה. וזה כמובן שלא מתקיים בכל יום ויום.

לרמב"ם יש עיקרון כללי שמצוה תדירית שאין הזמן גרמה גדרה הוא בכל יום

ולכן נראה לומר שהרמב"ם הבין שכל מצוה תדירית שאין הזמן גרמה, והיא גם אינה מותנית במציאות מסוימת (כמו שילוח הקן או השבת אבידה וכדומה) שיעור חיובה הוא בכל יום ויום. וכמו שמצינו בדין נשיאת כפים של הכהנים, שלא הוזכר בפסוק מהו שיעור החיוב, וכתב הרמב"ם מדיליה שיש חיוב לברך בכל יום (פתיחה להל' תפילה, ושם פ"ד ה"ג וה"ד), וההגמ"י (שם פט"ו אות י) הראה מקורו בגמרא (ר"ה כח סוע"ב, ויעוין בתוס' שם ד"ה הכא). וכן הרמב"ם כתב שיש חיוב להקריב שני כבשים בכל יום (פתיחה להל' תמידין ומוספין, ושם פ"א ה"א) ולהדליק אש על המזבח בכל יום (פתיחה שם, ושם פ"ב ה"ב) ולהרים את הדשן בכל יום (פתיחה שם, ושם ה"י) ולהקטיר קטורת בכל יום (פתיחה שם, ושם פ"ג ה"א) ולהדליק נרות בכל יום

(פתיחה שם, ושם פ"ג ה"י) ולהקריב מנחת חביתין בכל יום (פתיחה שם, ושם ה"ח). ואע"פ שבמקצת מהמצוות הללו הדבר מפורש להדיא בפסוק, יש כאלה שבהן לא ניתן להבין זאת להדיא מהפסוקים. ולמשל, בתרומת הדשן לא נאמר להדיא שהיא צריכה להיעשות כל יום ויום. לשון הפסוק היא: "ולבש הכהן מדו בד ומכנסי בד ילבש על בשרו והרים את הדשן אשר תאכל האש את העלה על המזבח ושמו אצל המזבח. ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים והוציא את הדשן אל מחוץ למחנה אל מקום טהור" (ויקרא ו, ג-ד). ולא מבואר להדיא שהדבר צריך להיעשות בכל יום. אבל הדבר פשוט בחז"ל במקומות רבים שהמצוה היא בכל יום, וכסתמה של המשנה (יומא כ' ע"א): "בכל יום תורמין את המזבח" וכו', וכסידורא דאביי משמיה דגמרא ואליאבא דאבא שאול (יומא לג ע"א). ואפילו הדלקת אש על המזבח אינה מפורשת להדיא בפסוק שצריכה להיעשות כל יום. אמנם בפסוק כתוב: "אש תמיד תוקד על המזבח לא תכבה" (שם, ו), אבל אין זה אומר שצריך להניח מערכות של אש כל יום ויום, על כל כלליה ופרטותיה של מצווה זו, כפי שמבואר בחז"ל וברמב"ם. ופשטיה דקרא מכוון לכך שיש צורך לדאוג לכך שהאש תהיה תמיד דלוקה על המזבח, ויש להקפיד שהיא לא תכבה. ולכאורה אם ישימו הרבה עצים שיספיקו לבעור במשך יומיים, לא יהיה צורך להניח גזרי עצים דווקא בכל יום ויום¹⁰. אבל היה ברור לחכמים שאם המצוה צריכה להיות תדירה ואין הזמן גרמה, היא בהכרח צריכה להיות בכל יום, אלא אם כן צוין אחרת.

ועוד יש לומר שהרמב"ם לשיטתו בהבנת תקנת התפילה על ידי עזרא ובית דינו, הבין מה היה הבסיס של דינא דאורייתא. הרמב"ם הרי מסביר שעזרא ובית דינו מיסדו וסייעו לעלגי הלשון ולמתקשים בתפילתם להתפלל תפילה ערוכה בפי כולם. ושלוש התפילות שתקנו לנו חכמים הן בעצם הגדרה וסידור ומיסוד של התפילה שכולנו צריכים להתפלל מדאורייתא. ועל כרחנו התפילה דאורייתא

10. ואמנם בפסוק ה' כתוב: "ובער עליה הכהן עצים בבקר בבקר וערך עליה העלה והקטיר עליה חלבי השלמים". והשאלה היא מה המשמעות של הביטוי "בבקר בבקר". אם הכוונה היא בכל בוקר, כמו "שנה בשנה", יעוין ראב"ע שם, אזי יש מקור מפורש לכך שיש לערוך את העצים על האש בכל בוקר. אם הכוונה היא מוקדם בבוקר, בבוקרו של בוקר, כמו "מאוד מאוד" (עיין יומא לג ע"א ופסחים נט ע"א, והעמק דבר על שמות טז, כא), אזי אין מקור מפורש לכך שהמעשה צריך להעשות בכל יום. ורק יש ללמוד שכאשר מסדרים את המערכה, יש לעשות זאת מוקדם בבוקר. ובכל מקרה יש מקום לדון לפי הפשט אם זו חובה גמורה או רק תיאור של השימוש באש הבוערת, שהרי בפסוק מוזכרת גם הקטרת חלבי השלמים, והיא בודאי איננה חיוב החל בכל יום.

צריכה להיות דומה במהותה לתפילה שתקנו לנו חכמים. דזה לכאורה פשוט שלא ייתכן שמדינא דאורייתא אדם צריך להתפלל פעם בשנה, וחכמים התקינו לו דרך לקיים את חיובו באופן מסודר וערוך באופן שהוא מתפלל שלוש תפילות ביום. ומזה יש להסיק שהתפילה במקורה בדינא דאורייתא היא בכל יום, דזה השיעור הקרוב ביותר לתקנה שתקנו לנו חכמים.

ואולי יש להטעים את הדבר יותר ולומר שמעבודת בית המקדש יש לנו ללמוד שעבודה עניינה דבר המתחדש בכל יום ויום, דכל מצוות המקדש התמידיות מתחדשות בכל יום ויום ומתקיימות בעצים ובקרבות חדשים, בשונה ממצוות כמו ציצית או תפילין. ומזה יש להסיק שגם העבודה שבלב, שהיא התפילה, צריכה להתחדש בכל יום ויום. וזה שתפילות כנגד תמידין תקנום (ברכות כו ע"ב; רמב"ם הל' תפילה פ"א ה"ה-ה"ו) אינו רק סימנא ורמז וכוונה בעלמא (עיין טל חיים שבת ח"א עמ' רלג-רלד), אלא זהו המקור היסודי שמגדיר את מהות סדר העבודה שבלב.

גדר החיוב להתפלל "כפי יכלתו"

והנה, כתב הרמב"ם (פ"א ה"ב וה"ג): "[ב] אלא חיוב מצוה זו כך הוא: שיהא אדם מתפלל ומתחנן בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו, כל אחד כפי כוחו. [ג] אם היה רגיל, מרבה בתחנה ובקשה. ואם היה ערל שפתים, מדבר כפי יכלו ובכל עת שירצה. וכן מנין התפילות, כל אחד כפי יכלתו: יש שמתפלל פעם אחת ביום, ויש שמתפלל פעמים הרבה", עכ"ל. ומלשון הרמב"ם נראה שגדר החיוב מדאורייתא הוא להתפלל "כל אחד כפי כוחו", "כפי יכלו", "כל אחד כפי יכלתו". ולכאורה יש אפשרות להבין שזהו רק שיעור למטה, דהיינו שאם אין לו הרבה כוח ואין לו הרבה יכולת, הוא רשאי להתפלל מעט ביותר. והחידוש הוא שאין הוא מחויב לומר בפיו דברים הרבה כפי דרכם של שאר האנשים; או שדברי הרמב"ם באים לאפוקי מתקנת עזרא ובית דינו שמובאת בהמשך. וכוונתו לומר שאין הוא נעזר בנוסחאות של חכמים שמיטיבות ומשביחות את תפילתו יותר מכפי שהיא היתה נאמרת אם היא היתה תלויה בכוחו בלבד. ולהבנה זאת מסייע מעט הקישור "כפי יכלו ובכל עת שירצה", וכשם שהסיפא היא קולא כך יש לומר שהרישא היא קולא.

שלילת האפשרות שהרמב"ם נותן רק שיעור למטה

ואולם על ההבנה הזאת קשה טובא: אם כוונת הרמב"ם לומר שאדם אינו צריך לומר מילים שהוא אינו מסוגל לכוון בהן, לא היה לו לנקוט לשון כזאת של "כפי כוחו" ואת שאר הלשונות הנ"ל. ראשית, סתם לשון זאת מבטאת גם שיעור למעלה, שהרי אם יש לו כוח רב, יש אפשרות להבין שהוא מחויב להתפלל לפי כוחו הרב. ואדרבה, המשמעות הפשוטה והעיקרית של לשון "כפי כוחו" היא שצריך להתפלל כמה שיותר עד מיצוי הכוח, ולא שניתן להסתפק במעט. ומלבד זאת, אם השיעור הזה הוא רק למטה, היה על הרמב"ם לומר שגם אדם שמסוגל להתפלל הרבה, אינו מחויב אלא בשיעור משהו, ולא היה לו לרמב"ם לכתוב את השיעור של "כפי כוחו". שנית, הרמב"ם הרי מדגיש ש"אם היה רגיל מרבה בתחינה ובקשה". וזו קביעה שמחמירה על האדם ודורשת ממנו להרבות, ואינה מיקלה עליו. וכן הרמב"ם כותב: "ויש שמתפלל פעמים הרבה", הרי שהוא צריך להתפלל מספר פעמים רב, ואין זו קולא וציון שיעור למטה. שלישית, עדיין לא נאמר והוזכר שישנן נוסחאות כאלה ואחרות, שיש הוה אמינא לומר שכל אדם יצטרך לומר אותן.

משמעות ההבנה שהרמב"ם נותן גם שיעור למעלה

ועל כרחנו הרמב"ם בא לומר גם שיעור למעלה. וכוונתו לומר שאדם צריך להתאמץ בתפילה כפי יכולתו. ואם הוא יכול להתפלל בכל ליבו וזמן רב או פעמים רבות, ובכל זאת הוא מתפלל מקופיא ובחיצוניות ובזמן מועט ולעתים רחוקות, אין הוא מקיים כראוי את גדר המצוה מדאורייתא. ואם אין דעתו מיושבת עליו, והוא מסוגל להתפלל רק פעם אחת ביום ולומר רק מעט דברים, הוא צריך לומר את השיעור הגדול ביותר שהוא מסוגל להוציא מלבו. ונראה שהרמב"ם למד את זה מלשון הפסוק: "ולעבדו בכל לבבכם", דמשמע מזה שהעבודה צריכה להיות בכל הלב. ואם האדם מתפלל מקופיא הוא אינו עושה זאת בכל לבו. ולא ייתכן שאדם שלבו כלב הארי וכאיל תערוג נפשו לאלוקים יתפלל תפילה מועטת וקצרה. ולאידך גיסא, אדם שלבו כל עמו ואבדו עשתונותיו, ואין הוא מסוגל להתפלל אלא תפילה קצרה, זהו הגדר של "בכל לבבכם" המתקיים בו. ונראה שהוא הדין לאדם שמסוגל לומר את מילות התפילה ואף לכוון בהן אך נפשו טרודה בדברים אחרים ואינה פנויה לתפילה, שמדאורייתא הוא אינו מחויב להתפלל כשלוו כל עמו, דתפילה היא עבודה שבלב והיא צריכה להיעשות מתוך רצון ויישוב הדעת (ברכות ל' ע"א; עירובין סה ע"א).

מקור נוסף לכך שהתפילה צריכה להיות בכל יום

ולפי זה אפשר להבין כמקור נוסף (ואולי אף כמקור עיקרי) מהיכן למד הרמב"ם שאדם צריך להתפלל בכל יום. דבסתמא דמילתא כל אדם יכול להתפלל בכל יום, ולו רק תפילה מועטת. ולא שייך לומר על אדם שמתפלל פעם בשנה או פעם בחודש שהוא עובד את ה' בכל לבבו. ובסתמא דמילתא הוא אפילו אמור להתפלל יותר מאשר פעם אחת בכל יום. אבל זה דבר שכבר עשוי להשתנות, ויש בני אדם עלגים וערלי שפתים ושאינם רגילים, שאינם יכולים להתפלל יותר מפעם אחת ביום. ובאמת אם אדם בא מן הדרך ואין דעתו מיושבת עליו וכו', הוא פטור מהתפילה, וכמבואר בדבריו (הל' תפילה פ"ד הט"ו). ונראה שאין כאן רק גדר של אונס, אלא זוהי ההגדרה של "בכל לבבכם" המתאימה לו. אבל בדרך כלל בני האדם מסוגלים להתפלל תפילה מועטת בכל יום, וזהו הקיום הכי פחות של "בכל לבבכם".

גדר הדאורייתא של מהות תוכן התפילה

ומדברי הרמב"ם נראה שגדר הדאורייתא אינו מסתכם באמירה בעלמא לפני ה'. הרמב"ם מגדיר את המצוה להדיא כנ"ל: "שיהא אדם מתפלל ומתחנן בכל יום, ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא, ואחר כך שואל צרכיו שהוא צריך להם בבקשה ובתחינה, ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו". מבואר שבכלל גדר החיוב הוא להתפלל ולהתחנן ולשבח ולהודות. ומדבריו גם נראה שאדם צריך לשבח את שבחו של ה' בלי קשר לטובותיו האישיות, וזו הרישא שקודמת לבקשת הצרכים והתחינות, ואדם צריך גם להודות ולשבח על הטובות האישיות שהוא זוכה לקבל מה' יתברך, וזו ההודיה והשבח שיש לאומרם אחרי בקשת הצרכים. וכל המרכיבים הללו הם חלק מגדר החיוב דאורייתא¹¹. אמנם אחרי שאדם יצא ידי חובה מדאורייתא, הוא רשאי להמשיך ולקיים ברוחב את המצווה דאורייתא באיזה אופן שיבחר, ולכן הוא "מרבה בתחנה ובקשה" ואינו חייב לפקח כל הזמן על הימצאותו של שבח בתפילתו.

ניתן לקיים מצוה דאורייתא גם לאחר שכבר התפלל שלוש תפילות

ועוד יש להעיר שמלשון הרמב"ם נראה שאפילו אם אדם התפלל כבר שלוש תפילות, והוא בא להתפלל עוד תפילה (בין תפילת נדבה ובין תפילות בעלמא),

11. ודלא כמקובל בדעתו (מג"א סי' קו סק"ב, ועוד) שמספיקה תפילה כלשהי, וכבר יוצא ידי כל חובתו מדאורייתא.

הוא מקיים בזה מצוה דאורייתא. שהרי הוא כותב שמנין התפילות מדאורייתא "כל אחד כפי יכולתו וכו' ויש שמתפללין פעמים הרבה". ומבואר מזה שאם הוא יבוא להתפלל פעמים הרבה הוא יקיים מצוה דאורייתא. ומסתבר שהעובדה שחכמים קבעו שלוש תפילות אינה גורמת לכך שמופקעת בזה המצוה דאורייתא, אם הוא מרבה בתפילות מעבר למה שהם קבעו. והדברים מתאימים למה שהתבאר לעיל (עמ' ט) שכך הבין הרמב"ם גם בכמה מצוות נוספות, שהמצוה דאורייתא מתקיימת גם בהוספות של חכמים.